

ÜSTÜVÂÎ

ne tarafından dedesi Şeyhülislâm Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Sehl el-Kâdî'den fıkıh, Ebû Bekir el-Hârizmî'den edebiyat okudu. Kâdî Ebû'l-Heysem Utbe b. Hayseme'nin yanında bulundu. Döneminde Horasan bölgesindeki Hanefîler'in riyâseti ona intikal etti. İlimde ve özellikle fıkıhtaki silsilesi Ebû Hanîfe'ye kadar ulaşır (Kefevî, vr. 163^a). Genç yaşta Nişâbur müftüsü oldu. 375'te (986) hacca gitti. Bu yolculuğunda Bağdat ve Hicaz başta olmak üzere uğradığı ilim merkezlerinin âlimlerinden istifade etti. Hac dönüşü Nişâbur kadılığına tayin edildi (376/986) ve azledildiği 392 (1002) yılına kadar bu görevde kaldı (Hatîb, IX, 344). Nişâbur'da kurduğu, kendi adıyla anılan medresede vefatına kadar öğrenci yetiştirmeye devam etti (Beyhakî, s. 603-604). Üstüvâî pek çok hocadan ders gördüğü gibi kendisi de başta oğulları ve torunları olmak üzere Bağdat Kâdîlkudâtî Dâmegânî ve Gazneli Sultan Mahmud'un iki oğlu Mesud ile Muhammed gibi çok sayıda öğrenci yetiştirdi (hocaları ve öğrencileri için bk. Bahçivan, sy. 10 [2000], s. 222-230). Ailesi kendi ismine nisbetle Horasan bölgesinde ilim, idarecilik ve kadılıkta şöhret buldu. Nişâbur'da kadılık görevi uzun yıllar onun oğulları ve torunları tarafından yerine getirildi (bk. SÂİDÎ AİLESİ). Üstüvâî 402'de (1012) öğrencilerini okutmak üzere yerine Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Amr ez-Ziyâdî'yi bırakarak ikinci defa hacca gitti (Sarîfînî, s. 304; Kureşî, II, 341). Kaynakların çoğuna göre 432 (1041) yılında Nişâbur'da vefat etti, daha sonra oğulları ve torunlarının da gömüldüğü Sikketü'l-Kassârîn Mezarlığı'na defnedildi. Zehabî ve Temîmî zilhicce ayında öldüğünü söyler.

Üstüvâî, Ehl-i sünnet inancını savunmuş ve bölgesinde bu mezhebin güçlenmesi için gayret göstermiştir. Bu amaçla Kerâmîler'in imamı Ebû Bekir Muhammed b. Mahmişâd ile münazaralar yapmıştır. Dönemin idarecileri tarafından saygı gösterilen ve sözü dinlenen Üstüvâî onlara nasihat etmekten ve doğru bildiği şeyleri söylemekten çekinmemiştir. Gazneli Hükümdarı Mesud Nişâbur'a geldiğinde Vezir Hasnek tarafından malları ellerinden alınan, vakıflarına el konulan Mîkâiliyye ailesinin mal ve vakıflarının iade edilmesini istemiş, bu isteği Mesud tarafından hemen yerine getirilmiştir (Beyhakî, s. 37-39). Ayrıca Tuğrul Bey 431 (1039) yılında Nişâbur'u Gazneliler'den aldığı zaman ona da Allah'tan korkmasını, adaletten ayrılmamasını,

ordusunun halka zulmetmesine fırsat vermemesini, mazlumların şikâyetlerini dinlemesini tavsiye etmiş, Tuğrul Bey de bunlara riayet edeceğini ve daima nasihatlerini beklediğini söylemiştir (a.g.e., s. 603-604).

Eserleri. Üstüvâî'nin günümüze ulaşan *Kitâbü'l-İ'tikâd* adlı eserinin bilinen tek nüshası Leiden Kütüphanesi'ndedir (nr. 1977). Sezgin bu nüshaya dayanarak eserin adını *el-'Akıde* şeklinde vermiş, diğer kaynaklar ise *el-İ'tikâd* başlığını tercih etmiştir. Üstüvâî eserinde Ebû Hanîfe'den gelen akaidle ilgili rivayetleri on dört başlık (fasıl) altında toplamıştır. Kureşî (*el-Cevâhir*, I, 7-8; II, 67), İbn Kutluboğa (*Tâcü't-terâcim*, s. 29), Kefevî (*Ketâ'ib*, vr. 68^{a-b}, 163^a-164^a) ve Beyâzîzâde (*İşârâtü'l-merâm*, s. 22, 149, 256, 267) bu eserden nakillerde bulunmuştur. Eser tek nüshası esas alınarak, ayrıca kaynaklarıyla ve kendisinden faydalanan diğer eserlerle karşılaştırılarak Seyit Bahçivan tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1426/2005). Üstüvâî'nin zamanımıza kadar gelmeyen diğer bir eseri *Muhtaşaru Şâ'id (fi'l-fıkıh)* adını taşımaktadır. Eserden sadece Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî nakilde bulunmuştur (*Târîh*, s. 213).

BİBLİYOGRAFYA :

Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikâd* (nşr. Seyit Bahçivan), Beyrut 1426/2005, tür.yer., ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 9-107; Sehmî, *Târîhu Cürçân* (nşr. M. Abdülmu'd Han), Beyrut 1407/1987, s. 509; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 344-345; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh* (trc. Yahyâ el-Haşşâb – Sâdik Neş'et), Beyrut 1982, s. 37-39, 213, 603-604; Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 134-135; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam* (Atâ), XV, 378; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, I, 52; a.mlf., *el-Kâmil* (nşr. M. Yûsuf ed-Dekkâk), Beyrut 1987, VIII, 248; İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî, *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk*, Beyrut 1414/1993, s. 277-278, 304; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*², XVII, 507-508; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm: sene 421-440*, s. 342-343; a.mlf., *el-'İber*, II, 264; Safedî, *el-Vâfi*, XVI, 232-233; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mu'diyye*, I, 7-8; II, 67, 265-266, 341; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 32; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdad 1962, s. 29; Mahmûd b. Hüseyin el-Kefevî, *Ketâ'ibü'l-âmi'l-ağyâr min fu'kahâ'i mezhebi'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, Süleymaniye Ktp., Hälet Efendi, nr. 630, vr. 68^{a-b}, 163^a-164^a; Temîmî, *el-Tabakâti's-seniyye*, IV, 82-83; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1393; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire 1368/1949, s. 22, 149, 256, 267; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 83; Sezgin, *GAS (Ar.)*, I/5, s. 54-55; Seyit Bahçivan, "el-Kâdî Ebû'l-'Alâ Şâ'id b. Muhammed el-Üstüvâî ve'l-Beytüş-Şâ'idî ba'deh ve kitâbü-hü'l-İ'tikâd", *Sûlûhu'l-Fakültesi Dergisi*, sy. 10, Konya 2000, s. 217-250.

SEYİT BAHCIVAN

ÜSTÜVÂÎ MEHMED EFENDİ

(ö. 1072/1661)

Kadızedeli hareketinin
önde gelen liderlerinden,
Osmanlı âlimi, vâiz.

17 Muharrem 1017 (3 Mayıs 1608) tarihinde Şam'da doğdu. XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde önemli bir fikir hareketi olarak ortaya çıkıp daha sonra tasavvufî fıkıh erbabı arasında ciddi tartışma ve kavgalara yol açan, İbn Teymiyye mektebinin etkisinde kalan Kadızâdeliler hareketinin Kadızâde Mehmed Efendi'den sonra ikinci önemli lideridir. İlk eğitimini Şam'daki Ümeyye Camii'nin âlim ve mollalarından aldı. Şemseddin el-Meydânî ve Necmeddin el-Gazzî'den Şafîî fıkıhıyla ilgili dersler gördü. Arapça ve mantık derslerini Abdurrahman el-İmâdî, Abdüllatif b. Hasan el-Câlikî, Ömer b. Muhammed el-Kârî, Yûsuf b. Ebû'l-Feth ed-Dimaşkî gibi hocalardan okudu. Muhibbî onun hadis derslerini de o sırada Şam'a gelen Ebû'l-Abbas el-Makkarî'den aldığı yazar (*Hulâşatü'l-eser*, III, 387). Daha sonra öğrenimini tamamlamak için Kahire'ye gitti. Ezher'de ve diğer medreselerde Burhâneddin İbrâhim el-Lekânî, Nûreddin el-Halebî, Abdurrahman el-Yemenî ve Şemseddin el-Bâbilî gibi hocaların derslerine devam etti. Kahire'de ne kadar kaldığı belli değildir, ancak 1039'da (1629-30) Şam'da olduğuna dair kayıtlar vardır. Şam'da iken bilinmeyen bir sebeple hocası Necmeddin el-Gazzî ile arasında çıkan ihtilâf yüzünden İstanbul'a gitmeye karar verdi. Bazı Osmanlı tarihlerinde bir kişiyi öldürdüğüne ve düşmanlarının kendisinden intikam alacakları korkusuyla buradan ayrıldığına dair rivayetler bulunmaktadır.

İstanbul'a deniz yoluyla giderken Fransız korsanları tarafından kısa bir süre esir alındı. Kurtulduktan sonra İstanbul'a ulaştı ve orada yerleşti. Benimsediği Selefî Hanbelî mezhebinin değiştirip Hanefîliğe geçti. Vefatına kadar Hanefîlik hakkında çalışmalar yaptı ve bu mezhebin meşhur bir vâizi oldu. İstanbul'daki ilk görevi Ayasofya Camii vâizliğidir. Burada ders verirken sırtını bir mermer sütuna dayadığından kendisine "Üstüvâî" lakabı verilmiştir. Et-kili vaazları sarayda hizmet gören helvacı, bostancı, baltacılar ve Enderun halkı tarafından takip ediliyordu; giderek sarayda bir çevre edindi. IV. Mehmed'in hocası Reyhan Efendi'nin himayesinde saraydaki Has Oda'da vaaz vermekle görevlendirildiği için halk arasında padişah şeyhi

unvanını kazandı. Vaazlarında sürekli biçimde Kadızâde Mehmed Efendi'nin görüşlerini anlatıyordu. Bu çabaları sonucunda Sultan Ahmed Camii vâizliğine tayin edildi. 1063 (1653) yılında hacca gitti. Hac dönüşü Veli Efendi'nin ölümüyle Fâti Camii vâizliğine getirildi. Bu esnada saray üzerindeki gücü arttı, siyasî ve idarî kararlarda danışma mercii haline geldi.

Kendi düşüncelerine uygun kimseleri gerekli yerlere tayin ettirdi. Bu gücüne dayanarak tasavvuf çevrelerini hedef aldı. Onun görüşünü benimseyen vâizler vaazlarında üslûplarını iyice sertleştirdiler. Bunlardan Çavuşoğlu bir vaazında Şeyhülislâm Zekeriyâzâde Yahyâ Efendi'nin, "Mescidde riyâ-pîşeler etsin ko riyây / Meyhâneye gel kim ne riyâ var ne mürâyî" beytini okuyup, "Ey ümmet-i Muhammed! Her kim bu beyti okursa kâfir olur, zira bu beyit küfürdür" diyerek şeyhülislâmî tekfir etti. Kadızâdeliler 1061'de (1651) İstanbul'da tekkeleri basarak bid'at diye nitelikleri bu kurumları ortadan kaldırmak için Vezirîâzam Melek Ahmed Paşa üzerinde baskı kurdular; ondan bir buyruldu ve Şeyhülislâm Bahâî Mehmed Efendi'den fetva aldılar. Demirkapı yakınlarındaki Halvetî Tekkesi'ni yakma girişiminde bulundularsa da Samsoncubaşı Ömer Ağa'nın müdahalesiyle bunu gerçekleştiremediler. Durumun ciddiyetini anlayan Bahâî Mehmed Efendi çıkardığı fetvayı iptal etti, ardından Üstüvânî Mehmed Efendi'yi nasihat amacıyla yanına çağırtdı. Ancak Mehmed Efendi korkup saklandı ve sadrazama sığınarak kendisinden yardım istedi. Sadrazamın devreye girmesiyle Bahâî Efendi meseleyi İstanbul Kadısı Esad Efendi'ye havale etti; vâizlerin uyarılmasını ve sûfilere bir daha saldırıda bulunulmamasını temin etti. Bu arada Kürd Molla diye bilinen Mehmed Efendi ile Tatar İmam diye anılan Kefevî Hüseyin Efendi, İmam Birgivi'nin *Tarikat-ı Muhammediyye*'sini içinde yer alan bazı fikirlerin boş ve geçersiz olduğu söyleyerek eleştirdiler. Hatta Kefevî Hüseyin Efendi bu konuda bir risâle yazıp Üstüvânî Mehmed Efendi'yi tartışmaya çağırdı. Üstüvânî bu öneriyi kabul etmedi ve bunların yakalanıp idam edilmesi için siyasî nüfuzunu kullanmayı tercih etti. Yapılan baskılar sonucunda Kefevî Hüseyin Efendi'ye risâlesini imha etmesi tembihlendi.

Mehmed Efendi'nin gücü Çınar Vak'a-sı'na (Vak'a-i Vakvakiyye) kadar sürdü (4 Mart 1656). Bu olayda sarayda nüfuz sahibi olan taraftarlarının çoğunu kaybetti. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadâreti sıra

sında patlak veren Kadızâdeli hareketi Mehmed Efendi'nin İstanbul'dan uzaklaştırılmasıyla sonuçlandı. Nitekim Fâti Camii'nde bir grup Kadızâdeli ile sûfiler arasında kısa bir kavga olmuş, Kadızâdeliler, bid'at ve hurafeden arınmış bir dinle İstanbul'u peygamber dönemindeki Medine haline getirmek amacıyla halkı emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker vazifesine çağırarak tekkelerin kaldırılması için harekete geçmiştir. Bunu haber alan Köprülü Mehmed Paşa gönderdiği din âlimleri vasıtasıyla onları ikna etmeye çalıştıysa da başarılı olmadı; bunun üzerine topladığı ulemâ meclisinde fitneye yol açanların cezalandırılması gerektiğine dair bir fetva, IV. Mehmed'den de suçluların yakalanıp idam edilmesi için ferman aldı ve olayın fâillerinden adı öne çıkan Üstüvânî Mehmed Efendi ve iki arkadaşı Türk Ahmed ile Divane Mustafa Kıbrıs'a sürüldü. Ancak Üstüvânî kısa bir sürgün hayatının ardından aynı yıl içerisinde memleketi Şam'a döndü (1067/1656). Hayatının geri kalan kısmını burada geçirdi. Ümeye Camii'nde Kur'an öğretip vaaz etti. Daha sonra Selimiye Medresesi'ne geçti. Ardından Şam Bimâristanı mütevelliliğine tayin edildi. Suûdî b. Muhammed el-Gazzî tarafından yürüttüğü Ümeye Camii hatipliği vazifesinden uzaklaştırıldı. Azline çok üzüldü ve bunun etkisiyle hastalanarak 16 Muharrem 1072'de (11 Eylül 1661) Şam'da vefat etti ve Ferâdis Mezarlığı'na gömüldü.

Kuvvetli bir vâiz olduğu anlaşılan ve taraftarlarınca "Sultânü'l-vâizîn" diye anılan Üstüvânî Mehmed Efendi'nin günümüze herhangi bir eseri ulaşmamıştır. Kendisine izâfe edilen *Üstüvânî Risâlesi* (*Kitâb-ı Üstüvânî*) adlı eser (Kazan 1802) ölümünden sonra ismi bilinmeyen bir öğrencisi tarafından kaleme alınmıştır. Bu risâlede iman ve İslâm'ın şartlarına dair konular açıklanmaktadır. Eser sade bir Türkçe ile yazılmıştır. Risâlesinin "Şirk" bölümünde onun sert, katı ve kesin hükümlerinin izleri açıkça görülür. Tasavvufa karşı hoşgörüsüz anlayışı yanında evliya kabirleri ve yatırlardan medet umulmasının bid'at olduğuna dair görüşleri de burada yer alır. "Devir, Raks ve Teganni Beyanındadır" adlı bölümde bunun da bid'at sayıldığı yolundaki görüşlerini Selef âlimlerinin fikirleriyle destekler: "Sema yani türkü ırlamak ve onu dinlemek, dahi raks, öyle raks ki zamanımızda sûflük davasında olan kimseler işlerler, haramdır. Onların meclisinde oturmak câiz değildir ve dahi raks eylemek ve türkü ırlamak zurna ile beraber günahdır." Vaazlarında ikna edici deliller ge-

tiren Üstüvânî halkın ve ulemânın önemli bir kısmı üzerinde derin etkiler bırakmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhibbi, *Hulâsatü'l-eşer*, III, 386-389; Naimâ, *Târih* (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, III, 1290-1294, 1296; IV, 1708-1710; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 359-364; Necati Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadi-Zade Movement* (doktora tezi, 1981), Edinburgh University, s. 214-227; Semiramiş Çavuşoğlu, *The Kadızadeli Movement: An Attempt of Şeri'at-Minded Reform in the Ottoman Empire* (doktora tezi, 1990), Princeton University, s. 108-117; Hüseyin Akkaya, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Görülen Fikir Hareketlerinde Kadızâdeliler-Sivasiler Tartışması", *Osmanlı*, Ankara 1999, VII, 170-177; Hüseyin Yurdaydın, "Türkiyenin Dinî Tarihine Umûmî Bir Bakış", *AÜİFD*, IX (1961), s. 109-120; a.mlf., "Üstüvânî Risalesi", a.e., X (1962), s. 71-79; Ahmet Yaşar Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Pürütanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi", *TKA*, XVII-XXI/1-2 (1983), s. 208-223; M. C. Zilfi, "The Kadızadeli: Discardant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *JNES*, 45/4 (1986), s. 251-269 (makalenin tercümesi için bk. "Kadızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhya Hareketleri" [trc. Hulisi Lekesiz], *Türkiye Günlüğü*, sy. 58, Ankara 1999, s. 65-79); Cengiz Gündoğdu, "XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münâsebetleri Açısından Sivasiler-Kadızâdeliler Mücadelesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, III/1, İstanbul 1998, s. 37-72.

 MUAMMER GÖÇMEN

ÜSVE-i HASENE

(أسوة حسنة)

Genellikle

Hz. Muhammed için kullanılan güzel örnek anlamında bir Kur'an tabiri

(bk. MUHAMMED [Örnek Oluşu]).

ÜŞBÜNE

(أشبونة)

Endülü's'te tarihî bir şehir, günümüzde Portekiz'in başkenti.

Antik dönemde Olissipo diye adlandırılan şehir müslüman yazarlar tarafından el-Üşbüne, el-Esboniye, Leşbüne (bugünkü Lizbon) gibi farklı şekillerde kaydedilmiştir. Atlas Okyanusu kıyısında Tajo nehrinin denize ulaştığı kesimden 13 km. içeride yer alır. Şehrin kuruluşuna dair kesin bilgi yoktur. Ancak Roma, Alanlar ve Vizigotlar'ın hâkimiyetine girdiği bilinmektedir. Üşbüne, Endülü's fâtihi Mûsâ b. Nusayr'ın yerine vali olarak bıraktığı oğlu Abdülâziz b. Mûsâ tarafından fethedildi (97/716). Fethin ardından Üşbüne ve civarına